

Ի. ԷԼԼԱՐՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱՆՈՐԴՈՒՄ

Պատմական հուշարձանների պահպանման հայկական ընկերության հերթական 2-րդ համագումարը ամփոփելով հանրապետական խորհրդի վերջին հինգ տարիների գործունեությունը նշեց, որ զգալի աշխատանք է կատարվում հուշարձանների գիտական հաշվառման, ուսումնասիրման, պրոպագանդան, նրանց պահպանման և վերականգնման ուղղությամբ:

Համագումարը միաժամանակ խնդիր դրեց հանրապետական նորընտիր խորհրդի առաջ լուրջ ուշադրություն դարձնել նաև մեր հանրապետության սահմաններից դուրս գտնվող հայկական հուշարձանների պահպանման և վերականգնման վրա: Համագումարից հետո ընկերության հանրապետական խորհուրդը առաջին քայլերն է կատարել այդ ուղղությամբ: Ստեղծվել է հանրապետությունից դուրս գտնվող հայկական պատմա-ճարտարապետական հուշարձանների հաշվառման և պահպանման սեկցիա, որը եռանդուն աշխատանք է ծավալել այդ ուղղությամբ: Սեկցիայի նախաձեռնությամբ (նախագահ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Գր. Գրիգորյան) վերջին երկու տարիներին ուսումնասիրվել, լուսանկարվել և կինոնկարահանվել են Դրիմի, Հյուսիսային Կովկասի և մի շարք այլ հայաբնակ քաղաքների ու բնակավայրերի բազմաթիվ կոթողներ: Ինչպես հայտնի է, օտարի հալածանքներից ազատվելով տարբեր ժամանակներում շատ հայեր գաղթել են Ոսկրահնա, Հյուսիսային Կովկաս, Աստրախան, Մոսկվա, Պետերբուրգ, Լեհաստան, Բուլ-

ղարիա, Հունգարիա և այլ քաղաքներ ու բնակավայրեր: Նրանք այդ վայրերում ստեղծել են տնտեսական ու մշակութային օջախներ, կառուցել են բազմաթիվ ճարտարապետական հուշարձաններ ու կոթողներ, որոնց մի մասը մեզ է հասել:

Մոսկվայի, Լենինգրադի, Ռոստովի, Կրասնոդարի, Հյուսիսային Կովկասի, Ոսկրահնայի և այլ գաղթօջախների հայկական հուշարձանների վիճակին ծանոթանալու նպատակով ընկերության հանրապետական խորհրդի նախագահությունը այդ վայրերը գործուղեց համապատասխան մասնագետներ: Նրանք իրենց ծառայություններն են մատուցել ոչ միայն հուշարձանների ուսումնասիրման, բարեկարգման աշխատանքներին, այլև ըստ հնարավորին նպաստել են դրանք մշակութային օջախների վերածելու և դրանով իսկ կործանումից մեկընդմիջտ փրկելու գործին:

Դարերի պատմություն ունի հայ և ուկրաինացի ժողովուրդների բարեկամությունը: Տարաբախտ հայ պանդուխտը ապաստան է գտել ուկրաինական հողում: Կիևյան Ռուսիայի հետ հայերի ունեցած հնադարյան կապերը հայտնի են դեռևս վաղ անցյալից, երբ 1062 թվականին իշխան Իգյավալի հրավերով Անի քաղաքից Կիև է գնում հայ ռազմիկների քսան հազարանոց մի խումբ պոլովցիների դեմ մղվող պատերազմին մասնակցելու համար: Հետագայում հայ ռազմիկների մեծ մասը բնակություն է հաստատում Կիևում: Հայ ճարտարապետությունը և նկարչությունը իրենց

արտացոլումն են գտել Սոֆիայի տաճարի, Միխայելովյան ոսկեգմբեթ վանքի և Կիևի հին ճարտարապետական այլ կոթողների վրա:

Լվով քաղաքի պատմությունը սերտորեն կապված է նրա հայկական գաղութի հետ, որն ստեղծվելով միջնադարում, հսկայական դեր է խաղացել քաղաքի բարգավաճման գործում: Այստեղ կառուցվել են եկեղեցիներ, բնակելի տներ ու այլ շինություններ, որոնք այժմ էլ կազմում են քաղաքի տեղական վայրերից մեկը: Լվովի նկարչական ինստիտուտի ամբիոնի վարիչ երիտասարդ Յուրի Սկանդակովը ստեղծել է նկարների «Հայկական շարք», որն ընդգրկում է 60-ից ավելի աշխատանքներ: Դրանք անցյալ տարի ցուցադրվեցին Երևանում կազմակերպված ցուցահանդեսում: Հայաշատ համայնքներ կային Կամենեց-Պոդոլսկում, Լուցկում, Ցազլովեցում, Ստա-հիսլավում (այժմյան Իվանովո-Ֆրանկով), Լիսեցում, Տրոսնեցիայում, Գորոդենկայում, Օբերտինում, Կուտում և այլ քաղաքներում ու բնակավայրերում: Ծարտարապետական կառուցվածքների մեջ հիմնականը այստեղ եկեղեցիներ են, որոնք կառուցվել են ամենուրեք, որտեղ ապրել է հայ բնակչությունը:

Դրիմի հայկական գաղթօջախների քաղաքական և մշակութային ամենախոշոր կենտրոններից է եղել Կաֆա (այժմյան Թեոդոսիա) քաղաքը, որը ունեցել է 45 հայկական եկեղեցիներ: Պատերազմների հետևանքով դրանց մի մասը հիմնահատակ կործանվել է, իսկ 21-ը հետագայում վեր են ածվել թաթարական մզկիթների: Պահպանվել է այժմ մեզ են հասել 6 եկեղեցի: Դրանցից երկուսը՝ ս. Սարգիսը և ս. Հրեշտակապետացը, նորոգվել ու վերականգնվել են վերջին երկու տարում, իսկ 4-ը՝ ս. Հովհաննեսը, ս. Գրիգորը, ս. Ստեփանոսը և ս. Խաչ վանքի համալիրը, ներկայումս գտնվում են վերանորոգման ընթացքի մեջ:

Մեր ընկերությունը փոխադարձ կապի մեջ է գտնվում Ուկրաինայի համանուն ընկերության և գիտա-արտադրական այն արվեստանոցի հետ, որն զբաղվում է հայկական հուշարձանների վերանորոգման ու պահպանման աշխատանքներով: Ուկրաինացի մեր բարեկամներին մասնագիտական անհրաժեշտ օգնություն ցույց տալու նպատակով ընկերության նախագահությունը Թեոդոսիա գործուղեց պատմական գիտությունների դոկտոր Աս. Մնացականյանին, ճարտարապետ Յուրի Թամանյանին, տեխնիկական գիտությունների թեկնածու Գ. Արզումանյանին, արվեստագիտության թեկնածու Է. Կորյանյանին, պատմական գի-

տությունների թեկնածու Գր. Գրիգորյանին, և լուսանկարիչ Ա. Վրույրին: Նրանք խորհրդակցեցին ուկրաինացի մասնագետների հետ, մտքեր փոխանակեցին և որոշեցին հուշարձանների վերականգնման հետ կապված արակտիկ մի շարք հարցեր:

Ավարտվել են ս. Սարգիս եկեղեցու վերանորոգման, տեղիտորիայի բարեկարգման և կանաչապատման աշխատանքները: Այժմ այն դարձել է յուրահատուկ ուխտատեղի:

Այս եկեղեցու բակում է հանգչում աշխարհահռչակ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու մարմինը: Ամեն օր հազարավոր մարդիկ են այցելում հանճարեղ նկարչի մարմարակերտ շիրմաքարին, ուր փորագրված է իրեն խիստ բնորոշ մի թևավոր արտահայտություն. «Մահկանացու ծնեալ անմահ յիշատակ գիրն երող»: Ընկերությունը նպատակահարմար է գտել հենց այս եկեղեցու շենքը դարձնել հայկական քարեդարան (լապիդարիում)՝ արդեն ի մի հավաքելով քաղաքի տարբեր վայրերում սփռված հայկական մեմորիալ կոթողները, որոնց շուրջ 120 արձանագրություններից հնագետ Գր. Գրիգորյանի ջանքերով թարգմանվել են ռուսերեն և ցուցադրվում են առանձին սրահում: Քարեդարանում պահպանվում են նաև մարմարակերտ այն յոթ հուշատախտակները, որոնք վերաբերում են Հովհաննես Այվազովսկու տոհմագրությանն ու շինարարական գործունեությանը: Հայալեզու այս քարեդարանը առաջինն է Անիի հանրահռչակ քարեդարանից հետո:

Դրիմահայոց հոգևոր կենտրոնը դարեր շարունակ եղել է ս. Խաչ վանքը, որը հիմնադրվել է 1358 թվականին: Նա միաժամանակ հանդիսացել է մշակույթի և դպրության կենտրոն: Այստեղ անխնայ վարպետներ զբաղվել են գիտության տարբեր ճյուղերով, արտագրել են ձեռագրեր, ուսուցանել են բազմաթիվ աշակերտների և այլն: Հիաքանչ է վանքի դիրքը, այն գտնվում է անտառապատ սարավանդի վրա, ունի քաղցրահամ, սառնորակ ջրեր և հանդիսանում է Դրիմի ամենագեղատեսիլ անկյուններից մեկը: Ամեն օր այս չքնաղ բնության հմալքն են վայելում հարյուրավոր զբոսաշրջիկներ՝ հարգանքի տուրք մատուցելով մեր պանդուխտ հայրերի ստեղծագործ հանճարին... Դրիմի գաղթօջախի հայաշատ կենտրոններից են եղել նաև Լարասու (այժմյան Բելոգորսկ) քաղաքը, Սուրիաթը (այժմյան Սիմֆերոպոլը), Արմյանսկը, Եվպատորիան, Բախչիսարալը և այլն: Հայրենիքից հեռու ստեղծելով իրենց գաղթօջախները, հայերը երկար ժամանակ պահպանել են մայրենի լեզուն, գրականությունը, ավանդույթները և արվեստը: Նրանք զար-

գացրել են սեփական մշակույթը, գրադվել շինարարական արվեստով և հոգևոր հարուստ ժառանգություն թողել սերունդներին:

Ուշագրավ են Լեհինգրադի և Մոսկվայի հայկական ճարտարապետական կոթողները: Աշխատավորների դեպուտատների Լեհինգրադի քաղաքային սովետի գործադիր կոմիտեն, հաշվի առնելով մեր խնդրանքը, որոշեց վերանորոգել Նևսկի պողոտայի վրա գտնվող հայկական եկեղեցին, և այժմ այն հանձնվել է քաղաքի գեղարվեստական ֆոնդին՝ գրաֆիկայի և կիրառական արվեստի մշտական գործող ցուցահանդես բացելու համար:

Մեր ընկերության նախաձեռնությամբ Երեվանում բացվել է Մոսկվայի և Լեհինգրադի հայկական ճարտարապետական հուշարձանների լուսանկարների ցուցահանդես:

Այցելումները մեծ հետաքրքրությամբ դիտեցին ցուցադրված 120-ից ավելի լայնաչափ լուսանկարները, որոնցում պատկերված են 1814 թվականի մայիսի 25-ին Մոսկվայում կառուցված Լազարյան ճեմարանի շենքը, 1815 թվականին Լազարյանցների միջոցներով Մոսկվայի գերեզմանատանը կառուցված եկեղեցին, Էմանուել Լազարյանցի, Մինի (Մինաս) և Հովակիմ Լազարյանց եղբայրների, Լազարյան ճեմարանի սան, իսկ հետագայում նույն հաստատության արարական և պարսկական լեզուների պրոֆեսոր, «Հյուսիսասիայ» ամսագրի խմբագիր Ստեփանոս Նազարյանի, ճեմարանի դիրեկտոր, բանաստեղծ Սմբատ Ծաֆազի, թուրքական, թաթարական և պարսկական լեզուների պրոֆեսոր, մագիստրոս Լազար Լազարյանի, գիտնական ֆիզիոլոգ, ազգությամբ հայ, վրացական իշխան, ակադեմիկոս Հովհաննես Ռոմանի Թարխան Մարտավոյի (Թարխանով), անցյալ դարի 70-ական թվականներին լույս տեսնող «Փարոս» հանդեսի հրատարակիչներ հայր ու որդի Զարմայր և Մսեր Մսերյանների, ճեմարանի պրոֆեսոր Գրիգոր Խալաթյանցի և այլոց դամբարանաքարերը, Մովսես Խորենացու պատմությունը առաջին անգամ ռուսերենի թարգմանած, հայտնի գրականագետ, հրապարակախոս Մկրտիչ Էմինի, 1895 թվականին հրատարակված «Ռուսաստանի եղբայրական օգնությունը Հայաստանին» մատենագրական հազվագյուտ գրքի հեղինակ Գրիգոր Զանջյանի, Գևորգ Կանանովի (Գանանյան), ուսուցչապետ-նահանգապետ Կարապետ Կոստանյանի մահարձանները, որոնցից յուրաքանչյուրը հայ ճարտարապետության մի գողտրիկ ստեղծագործություն է:

Ուշագրավ են հայ ազնվական Աղալո

Լորիս Մելիքովի հուշարձանի, Դարաբադի հայ մելիքների հիշատակին նվիրված գեղաբանական խաչքարի, ռուսական բանակի գեներալ Խաչի Գասպարյանի, սովետական բանակի գեներալ, տեխնիկական գիտությունների դոկտոր-պրոֆեսոր Արամ Աղաբեկյանի և ուրիշների գերեզմանաքարերի լուսանկարները:

Լեհինգրադի հայկական հուշարձաններից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Նևսկի պողոտայի վրա կառուցված հայկական եկեղեցին, Վասիլյան կղզու վրա գտնվող գերեզմանատունը, ինչպես նաև գեներալ Վալերիան Մադաթովի, աշխարհահռչակ գիտնականներ Լեյկոն և Հովսեփ Օրբելիների լուսանկարները, եղեռնի տարեդարձի առթիվ Պետրոգրադի դրամների պալատի թողարկված հուշամետաղը՝ (1915 թ. «Ռուս առ հայ ի ժամու փորձանագս» մակագրությամբ:

Հայկական հուշարձաններով հարուստ է նաև Ռոստովի մարզը, որոնց մեջ հատուկ տեղ է գրավում ս. Խաչ վանքը, այն հիմնադրվել է 1783 թ. ռուսաֆայոց թեմական առաջնորդ արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արդությանի կողմից: Վանքն ունեցել է իր դպրոցը, տպարանը և այլ օջախներ: Ս. Խաչի բակում են հանգչում Մ. Նալբանդյանի, Հ. Ալամդարյանի, Ռ. Պատկանյանի և ուրիշ անվանի հայորդիների անյունները:

Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին վանական այս համակառույցը մեծ չափով տուժեց՝ ընկնելով գերմանացիների ուժեղացող ռազմական տակ: Կանգուն մնաց միայն մեծ տաճարը, որ խիստ վնասված լինելու պատճառով քաղաքի գլխավոր հատակագծի համաձայն ենթակա էր քանդման: Մեր ընկերության նախագահության նախագահ, հանգուցյալ Մարտիրոս Սարյանը բանակցությունների մեջ մտնելով Ռոստովի դեկավար օրգանների հետ, նրա եռանդագին ջանքերով կանխվեց տաճարի քանդման վտանգը: Հանրապետության վատակալոր ճարտարապետ Մարկ Գրիգորյանի ղեկավարությամբ մի խումբ մասնագետներ եղան Ռոստովում, նախագծեցին հուշարձանախմբի վերականգնման նախագիծը: Այժմ ս. Խաչը հիմնովին վերանորոգված է և վերածված Ռոստովի մարզային երկրագիտական թանգարանի հայկական մասնաճյուղի:

Հայաշատ գաղթօջախներից է Կրասնոդարի երկրամասը: Արմավիր քաղաքը 1839 թվականին հիմնել են չերքեզահայերը, որոնց նախնիները գնացել էին Անիից և Ծիրակից: Նրանք ժամանակին աչքի ընկնող դեր են կատարել երկրամասի տնտեսական ու մշակութային կյանքում: Քաղա-

քի հայկական երեք եկեղեցիներից պահպանվել և մեզ է հասել 1846 թ. կառուցված ա. Աստվածածին տաճարը: Մեր ընկերության նախագահության միջնորդությամբ այդ հուշարձանի վերանորոգումը մոցվել է շինարարական կազմակերպությունների 1973 թ. պլանի մեջ և այժմ վերանորոգվում է:

Այս տաճարը կառուցված է հայ միջնադարյան ճարտարապետության բնորոշ առանձնահատկություններով և անբախտելիորեն կապված է Արմավիր քաղաքի հիմնադրման պատմության հետ: Եկեղեցու բակում, մարմարակերտ շիրմաքարերի տակ, ամփոփված են առաջին չերքեզահայ քահանա Վարդան Գառպարյանն ու ծերունագարդ Կարապետ Արծիվյանը:

Հայկական պատմա-ճարտարապետական հուշարձաններ կան նաև Լեհաստանում, Ռումինիայում, Իրանում, Ավստրիայում և շատ այլ երկրներում:

Լեհաստանի Զամոստե քաղաքում հայերը բնակություն են հաստատել 400 տարի առաջ և արժանացել լեհական իշխանությունների բարյացակամ վերաբերմունքին:

Այստեղ հաստատվում են ինչպես Ղրիմից ու լեհահայոց այլ կենտրոններից, այնպես էլ Թուրքիայի ու Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվող վայրերից եկած հայ գաղթականներ:

1585 թվականի հրովարտակով նորաստեղծ այդ քաղաքի բնակիչներին իրավունք է տրվում ազատորեն զբաղվելու զանազան արհեստներով ու առևտրով, ունենալու սեփական դատարան, որտեղ կիրառվում էր հայոց դատաստանագիրքը: Գաղութը դարձել էր հայ գրչության օջախներից մեկը և գոյություն է ունեցել ավելի քան 200 տարի:

Այստեղ գործել են գրիչներ Հակոբ Դպիրը, Լուսիկ Սարկավազը, Նիկոլ Երեցը, Վարդեղես Աստվածատուրը, Մարութա Դպիր Սմասիացին, Հովհաննեսը, Դավիթ Սարկավազը:

Այստեղ ծնվել է լեհահայ նշանավոր ուղեգիր Սիմեոն Լեհացին: Այս գաղութը կարելի էր դեր է խաղացել Լեհաստանի և արեւելյան մի շարք երկրների մշակութային ու առևտրական կապերի ամրապնդման գործում:

Զամոստեի հայկական թաղամասի ճարտարապետական գեղեցիկ շենքերը գրավել են լեհ արվեստագետների ուշադրությունը, որոնք խնամքով վերանորոգվում են իբրև քաղաքի ճարտարապետական կարևոր հուշարձաններ:

Վերջերս քաղաքի կենտրոնական թաղամասի հիմնավոր շենքերից մեկի պատըշ-

գամբի գերանի վրա, վերանորոգման աշխատանքների ժամանակ, հայտնաբերվեց հայերեն մի արձանագրություն, որը վերաբերում է շենքի շինարարությանը:

Ավելի քան 900 տարի առաջ հագրատույնաց Անի մայրաքաղաքից գաղթական հայերի մի հատված բնակություն հաստատեց Տրանսիլվանիայում ու հիմնեց հայկական Արմենապոլիս քաղաքը (այժմ Ռումինիայում, Կեդավեր անվանումով): Նոր բնակավայրում ևս հայը կառուցեց իր հայաոճ եկեղեցին, բնակարանը, տնտեսական կառույցները, ստեղծեց իր հայկական կյանքը:

Հարուստ է քաղաքը ճարտարապետական հուշարձաններով, որոնք քաղաքին հաղորդում են ինքնատիպություն ու առանձնակի գեղեցկություն: Այնուամենայնիվ ժամանակն իր ավերիչ դերը, ինչպես նաև քաղաքաշինական նորագույն ձեռնարկումները իրենց կնիքն են դնում հնամենի կառույցների վրա:

Այնքան բուռն ու տիրական էր Արմենիսապոլիս կյանքը, որ օտարն իսկ առնչվում էր, ներծուլվում դրան: Այդպիսին եղավ և հունգարացի ճարտարապետ Կարլոս Կոպանի համար, որ բնակություն հաստատելով այստեղ, ամուսնացավ հայուհու հետ ու հարեց հայ կյանքին: Նրա որդին՝ Հովհաննես Կոպանը (1910 թ. ծնված), բազմակողմանի կրթություն է ստացել: Եվ ահա նա իր ներկայակնով անհետացումից փրկվում է հայ ճարտարապետական կոթողները:

Անխոնջ համառությամբ՝ նա վերամարմնավորում է դրանք, էջ առ էջ ստեղծում նորացող քաղաքի հնամենի հայկական պատկերը: Այդպես է ստեղծվել «Սամոշապարի պատկերազարդ ալբոմը», որտեղից, ինչպես ռումին արվեստագետ Դոմինիկ Գորպուրն է ասում, «մեզ են նայում հին հայ տներ ու հին հայ դեմքեր, որոնք վկայում են, որ օտարի հողի վրա էլ, ավելի քան 900 տարի, քաջություն ունեցան հայ մնալու»:

Օսմանյան Թուրքիայի և Պարսկաստանի միջև մղված պատերազմների հետևանքով 1604 թվականին տասնյակ հազարավոր հայեր թշվեցին Իրանի խորքերը: Սերունդների սրտերում միշտ էլ անմար մնաց հայրենի երկրի կարոտը: Այդ անսահման կարոտը մեղմացնելու համար նրանք մի դեպքում էջմիածնից քարեր էին տեղափոխում Սպահան՝ իրենց նորակառույց վանքի հիմքերին դնելու համար, այլ դեպքերում՝ ապավինում Իրանի սահմաններում գտնվող պատմական Հայաստանի հնագույն եկեղեցիներին ու վանքերին:

Բարեբախտաբար պահպանվել և մեր օրերն են հասել պատմա-ճարտարապետական մի շարք կառույցներ, վանքեր: Ներկայումս Իրանում կանգուն են մնացել հայկական երեք վանքեր՝ պատմական Արտազ գավառի և Թադեհի վանքը (գտնվում է Մակուից ոչ հեռու) Հին Ջուղայի մերձակա Դարաշամբի և Ստեփանոս Նախավկայի վանքը (երկուսն էլ կառուցվել են 6—9-րդ դարերում), և Ջուղայի գաղթից հետո հիմնադրված Սպահանի և Ամենափրկիչ վանքը: Այդ կոթողները հարուստ են վիմական ու խաչքարերի բազմաթիվ արձանագրություններով: Հատուկ արժեք են ներկայացնում, մանավանդ, նկարիչ վարպետների թողած հիշատակությունները: Հարուստ ժառանգություն են թողել պատկերահաններ Հովհաննես Տիեզերալույսը, Միմասը, Տեր-Ստեփանոսը, Սիմոնը, Տեր-Լիթակոսը, Բարսեղը և ուրիշներ:

Պարսկահայ բանարվեստի հմուտ հետազոտող Լևոն Միմասյանը մանրամասն տեղեկություններ է տալիս հիշյալ վանքերի տեղանքի, հիմնադրման պատմության, ճարտարապետական կառուցվածքի և նրանց արդի վիճակի մասին, վերջերս Թեհրանում հրատարակված «Իրանի հայկական վանքերը» աշխատության մեջ:

Ծաշակով ընտրված, գունավոր յոթանասուն լուսանկարները, հատակագծերը, գծագրությունները, ամբողջական, կենդանի պատկերացում են տալիս այդ խոշորագույն ճարտարապետական կառույցների մասին:

Միջնադարյան ճարտարապետական մտածողությանը հարազատ էր առարկան իբրև տեսողական երևույթ ըմբռնելը, իսկ ձևը գալիս էր մարմնացում տալու գեղագիտական ու հոգևոր ըմբռնումներին:

Ճարտարապետը իր մտահղացումը արտահայտելու համար փոքրացած չափերով քանդակում էր կառուցվելիք կերպարը: Մանրակերտը շատ բնորոշ է եղել հայ ճարտարապետական մշակույթին:

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Ռոզլանդ քաղաքում ապրում է արհեստով ատաղձագործ, ինքնուստեղծագործ Մանուկ Բոյաշյանը, որն իր ամբողջ ազատ ժամանակը նվիրում է հայ ճարտարապետների հորինումին: Նա օրերով և շաբաթներով տաշում և հղկում է մարմարի բեկորները, նրանց տալիս ձև ու ոճ և կերտում և. Հռիփսիմեի տաճարը, Զվարթնոցի և այլ տաճարների մանրակերտը:

Ս. Հռիփսիմեի տաճարի մանրակերտը պատրաստելու համար նա ոսկերչի հմտությամբ հղկել է 7000, իսկ Զվարթնոցինը՝ 5000 մարմարի բեկորներ:

Ամենուրեք, ուր ապրել է հայը, կարելի է տեսնել հազարամյակների կնիքը կրող ճարտարապետական սքանչելի կոթողներ ու անսամբլներ, ամրոցներ ու բերդեր, խաչքարեր:

Ինչպես մեր հանրապետության տերիտորիայում, այնպես էլ նրա սահմաններից հեռու գտնվող հուշարձանները իրենց պատմական, ճարտարապետական ու գեղարվեստական արժանիքների շնորհիվ վաղուց են արժանացել քաղաքակիրթ աշխարհի ճանաչմանն ու բարձր գնահատականին:

Պատմա-ճարտարապետական բոլոր կոթողները, ո՛ր էլ որ նրանք գտնվեն, մեր հոգեվոր հարստությունն են, պետք է մշտապես գտնվեն ուշադրության կենտրոնում և պահպանվեն վայելույշ վիճակում:

